

Палінська О. М.,

Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою НУ "Львівська політехніка"

ЗМІШУВАННЯ МОВНИХ КОДІВ В ІДІОЛЕКТІ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

У статті проаналізовано причини і механізми змішування мовних кодів в ідіолекті Ольги Кобилянської: українського, німецького та польського.

Ключові слова: змішування кодів, перемикання кодів, ідіолект.

The author of the article analyses code-mixing reasons and mechanisms of Ukrainian, Polish and German languages in Olha Kobylyanska's idiolect.

Key words: code-mixing, code-switching, idiolect.

Дослідження змішування мовних кодів – цікава і перспективна галузь досліджень із теорії мовних контактів. Серед фундаментальних праць із цього приводу варто назвати дослідження Пітера Майскена [2], де він подає детальну типологію ситуацій змішування мовних кодів. У лінгвістичних дослідженнях існує поширена практика використовувати терміни “змішування кодів” і “перемикання кодів” як взаємозамінні, а також є низка досліджень, де термін “змішування кодів” використовується для опису і перемикання кодів, і масових запозичень.

Тоді як термін “перемикання кодів” підкреслює перехід білінгва від однієї граматичної системи до іншої, термін “змішування кодів” передбачає наявність гібридних форм, що пов'язані з обома граматиками. Іншими словами, змішування кодів підкреслює формальні аспекти мовних структур або лінгвістичної компетенції, тоді як перемикання кодів підкреслює мовну активність (*linguistic performance*).

На відміну від перемикання мовних кодів, змішування відбуваються невмотивовано, “випадково”, вони не мають мети, а навпаки, нерідко утруднюють спілкування, заплутують смисл сказаного. У кожному разі змішування – це відхилення від норми певної мови. Вважаємо, що цілком виправданим є використання стосовно такого роду мовних помилок терміна девіація у його розумінні, запропонованому Ф. С. Бацевичем, оскільки у виникненні цього явища задіяні як порушення у сфері мовних форм, так і порушення, пов'язані з прагматичними (комунікативними) невдачами [4, с. 17]. Причини і, відповідно, типи мовленнєвих девіацій визначаються, як правило, з урахуванням їх рівневої приналежності (фонетичні, граматичні, лексичні тощо), але слід мати на увазі, що процеси ці відбуваються не лінійно, а з урахуванням специфіки процесів породження мовлення. У 70-х рр. минулого століття переважали рівневі моделі породження мовлення, зокрема, С. Д. Кацнельсон зазначав: “від

активізованих елементів свідомості до окремих подій і станів, від подій і станів до пропозицій і мисленневих структур складнішого порядку, від глибинних семантико-синтаксичних структур до поверхневих речень, оснащених лексемами і граматичними формами, і від останніх до... фонологічних структур – таким є в загальних рисах шлях, який здійснюють елементи свідомості в процесі породження мовлення" [5, с. 127]. В останні роки переважають інтегративні моделі породження мовлення, що враховують еквіфінальність виформування мовлення (див., зокр., [4, с. 34 і далі]), згідно з якими процес вербалізації здійснюється не як чітка зміна етапів, а з порушенням порядку слідування стадій у різних типах мовлення. Це можна чітко простежити на матеріалі девіацій, причиною виникнення яких є змішування мовних кодів.

На вибір конкретного слова чи певної граматичної конструкції із внутрішнього ідіолекту мовця впливає значна кількість чинників – власне семантичні, фонетичні, словотвірні, цитатні, стилістичні, стильові та ін. Якщо ж у розпорядженні мовця є відповідний матеріал декількох мов, то завдання вибору відповідних одиниць ще більше ускладнюється. У процесі породження мовлення мовець може використовувати синтаксичні конструкції однієї мови, заповнюючи їх лексичним матеріалом іншої. На етапі вербалізації переважають власне лінгвальні чинники, однак у кожному конкретному випадку спостерігається переважання або структурно-синтаксичних, або власне лексико-семантичних чинників [4, с. 78], тому можна говорити про особливості побудови поверхневої синтаксичної та поверхневої лексико-семантичної структур висловлювання, маючи на увазі тісний зв'язок цих структур і певну умовність їх членування.

У процесі побудови висловлювання полілінгвом добір мовних засобів різного рівня є, по суті, вибором у межах синонімних засобів (охоплюючи міжмовну синонімію). Це комунікативно зумовлений вибір, тобто процедура, результатом котрої є нормативне заповнення лексичними елементами, що мають ролеві структури, які не збігаються [3, с. 221]. Відповідно до того, наскільки вдалим є вибір мовного засобу, створюються нормативні або ж девіантні (у межах певного мовного коду) висловлювання. Ми здійснюємо аналіз змішування українсько-німецького й українсько-польського мовних кодів з урахуванням девіацій як на рівні вербалізації, так і на структурно-синтаксичному рівні.

Українська / німецька

Дослідники, що вивчали проблему побутування німецької мови на Україні, загалом досить детально опрацювали фонетичну, морфологічну та синтаксичну інтерференцію, якої зазнала німецька мова під впливом української та інших сусідніх мов, що побутували в краю. Натомість лексико-семантична інтерференція, що ґрунтується на ототожненні різномовних референтів, залишається найменш вивченою. Зокрема, мож-

на відзначити, що у німецькій мові, якою послуговувалася Ольга Кобилянська (т. зв. *Buchenlandisch*), є ряд лексем, засвоєних з української та румунської мов. Це, зокрема, назви місцевих реалій (*Pisanki*), страв (*Mamaliga, Pirogi*), предметів побуту (*Korize, Kolibe*). У деяких словах відзначається зміна семантичної системи, зумовлена впливом автохтонних мов: “*sich stopfen*” вживається у значенні “тіснитися” (замість власне німецького “*sich engen*”) – для порівняння, нім. *stopfen* має значення “набивати (люльку), начиняти”, тоді як у власне німецькому відповіднику активується значення *eng* – “вузький, тісний”. Також у листуванні засвідчено калькування фразеологізмів (*sich zu eine Arbeit nehmen* – “братися до роботи”). У німецьких текстах засвідчена наявність буковинських вигуків: *No!* (вагання, сумнів); *Au wa!* (байдужість).

Загалом слід відзначити, що інтерферентний вплив автохтонних мов на німецьку мав здебільшого спорадичний характер. Німецьку мову письменниця засвоювала більшою мірою через читання художньої літератури, ніж через усне спілкування, тому і формування співвідношень між мовами відбувалось за типом академічного білінгвізму.

Натомість українська мова зазнавала значного впливу більш престижної німецької мови. За спостереженням О. Огуя, німецька мова лежала в основі майже 15% буковинських діалектизмів початку ХХ ст. [9, с. 31]. Щоправда, Ольга Кобилянська в основному вдається до перемикання кодів, а не до змішування, і у її мовленні, особливо в художніх текстах, питома вага лексичної інтерференції відчутно менша, ніж загалом у західноукраїнській, зокрема буковинській мові того часу (на це звертали увагу ще її сучасники, зокрема Леся Українка). Зустрічаються лише окремі лексеми: *урльоп* “відпустка” (нім. *Urlaub*), *гратулювати* “вітати” (нім. *gratulieren*), *пуцувати* “чистити” (нім. *putzen*) та ін. Ці та ряд інших лексем засвоювалися як через польську мову, так і безпосередньо з німецької.

Значно більше у текстах Ольги Кобилянської представлена синтаксична інтерференція німецької мови. Передусім це виявляється у виборі порядку слів у реченні.

Вивчення порядку слів у реченні є важливим, зокрема, у дослідженнях синтаксису зв’язного мовлення, синтаксису тексту, тому що порядок слів у реченні, яке є елементом зв’язного тексту, відображає не лише логіко-граматичний зв’язок між членами речення, але підпорядковується також вимогам мовлення. Взаємне розташування підмета і присудка, з одного боку, і другорядних членів речення – з другого, визначається граматиною, ритмом і мелодикою, комунікативним членуванням речення, зв’язками всередині надфразових єдностей. Для літературної мови важливими також є індивідуальні особливості авторського стилю.

Якщо декількома мовами різних структур (із закріпленням і вільним порядком слів у реченні) користується білінгв, то у його мовленні спо-

стерігатиметься як розмивання чіткого порядку слів у мові, де цей порядок є, так і нав’язування його мові, де він відсутній.

Розглянемо детальніше, як впливає наявність фіксованого порядку слів у німецькій мові на українське мовлення Ольги Кобилянської.

На відміну від української, у німецькій мові місце присудка у головному реченні чітко обмежене. Змінювана частина присудка може стояти залежно від типу речення або на першому, або на другому місці, а незмінювана (відокремлюваний префікс, другий дієприкметник, інфінітив, предикатив) – на останньому. При прямому порядку слів підмет стоїть перед присудком, при зворотному – після, причому другорядні члени речення знаходяться на першому місці.

Ольга Кобилянська часто використовує у своїх текстах конструкції, що відповідають німецьким реченням зі зворотним порядком слів:

Вам, дорога пані, хочу я із зближенням Нового року, хоть се, може, і по-старосвітськи, пожелати всього добра і кріпкого здоров’я та потіхи і слави з Ваших діточок [7, с. 382].

Бачимо, що додаток, розташований на першому місці в реченні, вимагає, за німецьким зразком, зворотного порядку слів – присудок, а потім підмет. Письменниця часто використовує такий порядок слів, насамперед у ранніх творах, писаних по-німецьки і згодом перекладених нею на українську мову – “Людина”, “Царівна” та ін.:

З наймолодших літ мала вона завсіди свій розум! [6, с. 67].

В останній хвилині пізнаєш ти це, що батько – голова родини[.] [6, с. 69].

Щось у дві неділі після сеї розмови вернув радник сильно підпитий додому [6, с. 66].

Цією ж моделлю речень рясніють листи письменниці, стиль яких тяжіє до розмовного. Часто у листах зустрічаються і власне німецькі вставки, до прикладу:

Manchmal rührt mich das ungemein und manchmal bin ich so müde an der Seele, daß es nur eine Lust ist, auf seine schönen Briefe zu antworten [Іноді це дуже мене зворушує, а іноді я така втомлена душею, що аби тільки дати відповідь на його гарні листи (нім.)] [8; с. 238].

У листах паралельно використовуються обидві конструкції – і українська, і німецька, для порівняння:

Ваш лист одержала я [8, с. 225].

Вашу розвідку я прочитала [8, с. 234].

Слід відзначити, що у текстах Ольги Кобилянської пізнішого часу зворотний порядок слів за німецьким зразком майже не використовується.

Однією з особливостей німецької мови є те, що присудок завжди виражений дієслівною формою; навіть в іменному присудку повинна бути іменна зв’язка, натомість як в українській мові зв’язка в теперішньому часі звичайно відсутня. О. Кобилянська використовує подекуди

дієслово-зв'язку і в українських реченнях, особливо часто – в листах.

Я тепер є цілком простий робітник [...] [8, с. 228].

Нині є перший вечір, відколи я з гір вернула[...] [8, с. 227].

Головною ініціаторкою його єсть пані Матковська; вона ніби числиться до старої партії, єсть, однак, дуже і дуже толерантна жінка [7, с. 266]

Для порівняння – німецькі речення з того ж листа:

Das ist meine Morgenseele [Це моя поранкова душа (нім.)] [8, с. 228].

Die Morgenseele ist ein Neutrum [Поранкова душа – середнього роду (нім.)] [8, с. 228]

Окрім побудови окремих речень за певними німецькими синтаксичними моделями, слід відзначити також тенденцію до нагромадження синтаксичних конструкцій, схильність до побудови складних речень з кількома (нерідко – чотирма-п'ятьма) підрядними, що характерно для німецької мови, але зазвичай не властиво українській:

Я мала різні плани на літо, але через слабкість мамину я не могла сього місяця з своїми працями упоратися, що мала їх до Німеччини відсилати, – та й з тим і не можу собі нічо на літо заробити, аби де в гори виїхати [8, с. 241].

Загалом можемо стверджувати, що для ідіолекту Ольги Кобилянської більш властиве перемикання українсько-німецького мовного коду, аніж їх змішування. Хоча саме змішування цих мовних кодів було поширеним явищем, про що свідчать, зокрема, записи у щоденнику брата письменниці Володимира. Чергуючи у своєму щоденнику українські й німецькі записи, він нерідко змішує ці мови, причому, на відміну від перемикання кодів, відбувається це невмотивовано. Зокрема, нерідко зустрічаються такі записи:

Ogonowski führt [Огоновський їде (нім.)] до Джурова [11, 30 (18) березня].

Früh lernte ich [зранку я вчився (нім.)] знов, чистив один ряд деревобв... [11, 16 (4) квітня].

Змішувань такого типу у текстах Ольги Кобилянської не виявлено, хоча не виключена їх наявність в усному мовленні.

Українська / польська

Дослідженню інтерференції української та польської мов на Буковині присвячено ряд праць, зокрема словник та окремі публікації Л. Ткач. За спостереженням Д. Огуя, понад 55% буковинських діалектизмів, що побутували у період на межі століть, становили саме запозичення з польської (або засвоєні за посередництвом польської) [9, с. 31]. Також українська мова цього періоду ряд польських фразеологізмів, прямо запозичуючи або калькуючи їх [1]. Ми обмежимося у роботі лише виявленням загальних тенденцій використання полонізмів різного рівня Ольгою Кобилянською.

У листах авторці довгий час не вдається уникати змішування даних кодів. Особливо яскраво це можна спостерігати у тих комунікативних ситуаціях, де перемикання на польський мовний код було особливо небажаним. Це, зокрема, ділове листування відносно друку її перших літературних праць українською мовою. У листі до Василя Лукича від 10 жовтня 1892 р., де Ольга виправдовується за недосконалість української мови наявністю німецького і румунського мовного оточення і де старанно намагається уникати германізмів, знаходимо велику кількість полонізмів. Слід відзначити той факт, що у даному листі немає жодного лексичного полонізму – очевидно, авторка свідомо уникала їх, але натомість синтаксис листа переважаний польськими конструкціями, до прикладу:

Посилаю для “Зорі” повість з життя жіночого – “Людину”, присвячену товарищі моїй Наталії Кобринській, і прошу о ласкаве прийняття до “Зорі” [7, с. 259].

З часом письменниця великою мірою позбувається невмотивованих перемикань міжмовних кодів, а якщо вони й існують у пізнішій епістолярії, то, як правило, зумовлюються певними факторами, найчастіше це ситуація спілкування та адресат.

Найтиповішою ситуацією, що спричиняє змішування польського й українського мовних кодів, є ситуація домашнього спілкування, особливо спілкування з матір’ю. Ми погоджуємося з думкою Н. Шовгун про те, що “зв’язок мови зі сферою діяльності є лише поштовхом до перемикання коду” [10, с. 435], причому у такій ситуації йдеться, як правило, не про перемикання, а про змішування мовних кодів. Межа між польською й українською у О. Кобилянської тим більше тонка, що це не лише споріднені мови, але й ті мови, що обидві претендували на статус рідної. Тому польська і здійснює такий сильний інтерферуючий вплив на українську, проявляючись на різних рівнях мовної системи.

Полонізми у мовленні письменниці представлені рядом тематичних груп. Це, зокрема:

– дім і предмети домашнього вжитку: образ “картина” (польськ. obraz), бюрко “письмовий стіл” (польськ. biurko), покій “кімната” (польськ. pokój);

– реалії, пов’язані з суспільним життям: комерс “вечірка” (польськ. kommers), розривка “розвага” (польськ. rozrywka), часопись “журнал” (польськ. czasopismo, але не сер. рід, як у польській мові, а жін., як у німецькій (die Zeitschrift)), виділ “відділення” (польськ. wydział), город “парк” (польськ. ogród), переложений “перекладений” (польськ. przelożony), здання “думка” (польськ. zdanie), речинець “термін, строк” (польськ. gzeszupniec), темат “тема” (польськ. temat);

– побутові реалії: цера “шкіра обличчя” (польськ. cera), фатигувати “турбувати” (польськ. fatygować), застановлятися “задумуватися”

(польськ. *zastanowić się*), надаватися “бути придатним” (*nadawać się*), поздоровити “передати привіт” (польськ. *rozdzawiać*), нендзний “мізерний, нікчемний” (польськ. *nędzny*), іритация “роздратування” (польськ. *irytacja*), трафити “вцілити, попасти” (польськ. *trafić*);

– терміни юридичного та економічного спрямування: аклямація “одностайне обрання” (польськ. *aklamacja*), адепт “практикант” (польськ. *adept*), амбасадор “посол” (польськ. *ambasador*);

– канцеляризми: дотично “щодо” (польськ. *co dotyczy*), взглядом “щодо” (польськ. *względem*), на конто “щодо” (польськ. *na konto*), для того “тому” (польськ. *dlatego*), пощо “для чого” (польськ. *po co*), вищевмінені “вищеназвані” (польськ. *wyżejwymieniony*), конечно “обов’язково” (польськ. *koniecznie*), властиво “власне” (польськ. *właściwie*) та ін.

У текстах помітний також вплив польського синтаксису, зокрема постпозиція означення щодо означуваного слова: повість з життя жіночого (пор. польськ. *opowieść z życia żeńskiego*) [7, с. 259], життя родинне руське (польськ. *życie rodzinne ruskie*) [6, с. 260], українці тутейші (польськ. *ukraińcy tutejsi*) [7, с. 268] і т. д.

У мовленні Ольги Кобилянської послідовно використовується конструкція на зразок польської з прийменником *o* (у значенні “про”, “на”): прошу о прислання (польськ. *proszę o przysłanie*) [7, с. 247], прошу о відповідь (польськ. *proszę o odpowiedź*) [7, с. 247], прошу ласкаво о пояснення (польськ. *proszę łaskawie o wyjaśnienie*) [7, с. 264], говорити о питанню жіночим (польськ. *mówić o pytaniu kobiet*) [7, с. 267], заговорила о тім (польськ. *zaczęła mówić o tym*) [7, с. 305], ходило о щось (польськ. *chodziło o coś*) [7, с. 313], сперлася о бюрко (польськ. *oparła się o biurko*) [8, с. 74]. Також трапляються й інші усталені звороти, побудовані за польським зразком: перед двома роками (польськ. *przed dwoma latami*) [7, с. 248], на тім залежати (польськ. *zależyc na tym*) [8, с. 74], по раз другий “вдруге” (польськ. *po raz drugi*) [7, с. 409], пізнати особисто “познайомитися” (польськ. *poznać osobiście*).

У ранніх текстах авторка послідовно використовує польську форму минулого часу дієслова (дійсний і умовний спосіб): виділа-м (польськ. *widziałam*), бавила-м ся (польськ. *bawiłam się*), хотіла би-м ся (польськ. *chciała bym się*), просила би-м (польськ. *prosiła bym*).

В українському мовленні Ольги Кобилянської трапляються польські фразеологізми, транслітеровані або кальковані по-українськи: справляю хлопоти (польськ. *sprawiać kłopotów*) [7, с. 273], не маю гумору (польськ. *nie mam humoru*) [7, с. 384], залежати на тім (польськ. *zależyc na tym*).

У листі до О. Маковea від 15 грудня 1902 р. зустрічаємо типовий зразок змішування цих мовних кодів:

Тут пишу, а тут думаю, чи двері на веранді зачинені, чи гуси в шопці їду мають, чи в лампах нафта є, і чи кітка на стриху не замкнена –

пункт ненастанної іритації моєї мами, що дуже дбає о добро тої, вічно вигрівуючоїся під грубою, "особи" [7, с. 524].

У цьому реченні, написаному українською мовою, можемо спостерігати наявність лексичних (іритація), граматичних (вигрівуючоїся) і синтаксичних (дбає о добро) польських елементів.

Таким чином, змішування кодів представлено у мовленні Ольги Кобилянської так само широко, як і їх перемикання. Інтерференція охоплює усі рівні мовної системи, але у випадку українсько-німецького коду це насамперед виявляється на рівні синтаксису, тоді як польський код проникає в український передусім на лексичному рівні, хоча полонізми зафіксовані також на рівні морфології і синтаксису.

Література:

1. Budniak D. Polonizmy w ukraińskich frazeologizmach // Słowo. Tekst. Czas. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Naukowej / Pod redakcją Michała Aleksiejki. – Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 1996. – 348 s. – S. 119-123.
2. Muysken, P. Bilingual Speech: A Typology of Code-mixing. – Cambridge University Press, 2000.
3. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (Синонимические средства языка). – М.: Наука, 1974. – 286 с.
4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
5. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 228 с.
6. Кобилянська О. Ю. Твори: В 3 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1956. – Т. 3. – 638 с.
7. Кобилянська О. Ю. Твори: У 5 т. / Упорядник Ф. Погребенник. – К.: Держ. в-во художньої літератури, 1963. – Т. 5. – 768 с.
8. Кобилянська О. Ю. Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи; Статті та спогади / Упорядн., передм. Ф. П. Погребенника. – К.: Дніпро, 1982. – 359 с.
9. Огуй О. Д. Лексична інтерференція української та німецької мов на Буковині початку ХХ ст.: ступінь інтерферованості // Проблеми зіставної семантики. Зб. наук. статей. Випуск 6 / Відп. ред. М. П. Кочерган. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 28–33 с.
10. Шовгун Н. Причини та механізми міжмовних кодових перемикань в умовах масового білінгвізму // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали Міжнародної конференції. Київ, 2000. – 444 с. – С. 434-441.
11. Щоденник В. Кобилянського (1892 р.) // Архів О. Кобилянської, фонди ЛМК № 3145-3119.